

Історичне краєзнавство

DOI: <https://doi.org/10.31110/consensus/2024-04/121-140>

УДК (UDC) 937-042.3 : 32

THE PROBLEM OF THE FUNCTIONING OF THE CHERNIHIV TEACHERS' SEMINARY AND THE LAND LIBERALISM OF THE NORTHERN LEFT-BANK (1870S)

Nazar Kotelnitskyi*

Abstract

The purpose of the study is to illustrate the long-term evolution of the policy of zemstvo liberalism of the Northern Left Bank regarding the problems of the functioning of the Chernihiv Teachers' Seminary. **Methodology of the work.** In preparing the article, a general scientific (methods of synthesis and analysis, deduction and induction, generalization) and special-historical (critical, comparative-historical, problem-chronological methods, content analysis) research methodology was used, which generally ensured the achievement of the tasks set in the publication.

The scientific novelty lies in the fact that for the first time in Ukrainian historical science, the position of the zemstvo liberal party of northern Ukraine regarding the life and support of the Chernihiv Teachers' Seminary is considered.

Conclusions. The author came to the conclusion that the problem of the functioning and life of the Chernihiv Teachers' Seminary was the subject of constant attention of the region's zemstvo liberalism during the 1870s. Analysis of historical sources convincingly testifies to the fact of the long-term evolution of the opposition aristocratic front of the region in its attitude towards the educational institution. The watershed was the official request of the Ministry of Public Education to transfer the educational institution to the competence of the central department. An educational institution important for the Northern Left Bank became a victim of the ideological conflict between the central bureaucracy of the Russian Empire and the electoral system of the zemstvo self-government. Members of the opposition aristocratic front, not wanting to implement in practice and be responsible for the conservative educational policy of Russian absolutism, took a principled step and advocated the closure of the educational institution.

Keywords: Chernihiv Teachers' Seminary, Ministry of Public Education, zemstvo liberal party, Chernihiv provincial zemstvo

---

* candidate of historical sciences, associate professor of the law department of the Chernihiv Institute of Information, Business and Law of the International Scientific and Technical University named after academician Yu. Bugai; Corresponding member of the Ukrainian Academy of Sciences Ukraine, Chernihiv, Ukraine. E-mail: subton7@gmail.com. ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4480-365X>

**ПРОБЛЕМА ФУНКЦІОНУВАННЯ ЧЕРНІГІВСЬКОЇ УЧИТЕЛЬСЬКОЇ СЕМІНАРІЇ ТА
ЗЕМСЬКИЙ ЛІБЕРАЛІЗМ ПІВНІЧНОГО ЛІВОБЕРЕЖЖЯ (70-І РР. 19 СТ.)****Назар Котельницький*****Анотація**

Мета дослідження полягає в ілюстрації тривалої еволюції політики земського лібералізму Північного Лівобережжя щодо проблем функціонування Чернігівської учительської семінарії.

Методологія роботи. При підготовці статті була використана загальнонаукова (методи синтезу та аналізу, дедукції та індукції, узагальнення) та спеціально-історична (критичний, порівняльно-історичний, проблемно-хронологічний методи, контент-аналіз) методологія дослідження, що у цілому забезпечило досягнення поставлених у публікації завдань.

Наукова новизна полягає у тому, що вперше в українській історичній науці розглядається позиція земської ліберальної партії північної України щодо життєдіяльності та забезпечення Чернігівської учительської семінарії.

Висновки. Автор дійшов висновку, що проблема функціонування та життєдіяльності Чернігівської учительської семінарії була предметом постійної уваги земського лібералізму регіону в період 70-х рр. 19 ст. Аналіз історичних джерел переконливо засвідчує факт тривалої еволюції опозиційної аристократичної фронди краю у ставленні до навчального закладу. Водорозділом стало офіційне клопотання Міністерства народної освіти про передачу освітньої установи до компетенції центрального відомства. Важлива для українських земель Північного Лівобережжя просвітницька установа стала жертвою ідеологічного конфлікту між центральною бюрократією Російської імперії та виборною системою земського самоврядування. Члени опозиційної аристократичної фронди, не бажаючи впроваджувати на практиці та відповідати за консервативну освітню політику російського абсолютизму, пішли на принциповий крок і виступили за закриття навчального закладу.

Ключові слова: Чернігівська учительська семінарія, Міністерство народної освіти, земська ліберальна партія, Чернігівське губернське земство

Цитування: Котельницький, Н. (2024). Проблема функціонування Чернігівської учительської семінарії та земський лібералізм Північного Лівобережжя (70-і рр. 19 ст.). *Консенсус*, 4, 121-140.

URL: <https://konsensus.net.ua/index.php/konsensus/article/view/136>

---

* кандидат історичних наук, доцент кафедри права Чернігівського інституту інформації, бізнесу та права Міжнародного науково-технічного університету імені академіка Ю. Бугая, член-кореспондент Української Академії Наук, Чернігів, Україна. E-mail: subton7@gmail.com. ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4480-365X>

Постановка проблеми. Історія земського лібералізму на українських землях Північного Лівобережжя продовжує залишатись маловідомою проблемою вітчизняної історичної науки. Більшість напрямів подвижницької діяльності репрезентантів земської ліберальної партії північної України і до сьогодні залишається малодослідженою сторінкою української історії. У якості прикладу можна навести питання про ставлення опозиційної аристократичної фронди до діяльності середніх навчальних закладів, які функціонували у цей час на території регіону.

Наукова новизна статті полягає у тому, що вперше в українській історичній науці розглядається позиція земської ліберальної партії північної України щодо життєдіяльності та забезпечення Чернігівської учительської семінарії.

Аналіз останніх досліджень. Зусиллями представників сучасної української історіографії вдалося кристалізувати загальну палітру подвижницької праці земських лібералів краю у сфері жіночої освіти та формування основ політики у початковій освіті¹. Однак, чимало інших напрямів прогресивної роботи ліберальних земців у галузі освіти населення залишаються недослідженими, зокрема й відношення опозиційної аристократичної фронди північної України до функціонування вказаної освітньої установи.

Мета публікації полягає в ілюстрації тривалої еволюції політики земського лібералізму на українських землях Північного Лівобережжя щодо проблем життєдіяльності та забезпечення Чернігівської учительської семінарії.

Виклад основного матеріалу. Рішенням Чернігівського губернського земства від 28 листопада 1869 р. проект створення Чернігівської учительської семінарії був переданий для первинного обговорення 15 повітовим земствам Чернігівської губернії². Через шість місяців губернська земська управа отримала офіційні відповіді від повітових земських інституцій, що давало можливість почати процес фундації принципово важливої для Північного Лівобережжя України освітньої установи.

---

¹ Див., наприклад: Котельницький Н.А. Жіноча освіта та земський лібералізм Північного Лівобережжя (70–80-х рр. XIX ст.). *Культурологічний альманах*. 2022. Вип. 3. С. 77–88; Котельницький Н. «Письма из Чернигова» В.М. Хижнякова як джерело з історії земського ліберального руху на півночі Лівобережної України (60–80-і рр. XIX ст.). *Вісник науки та освіти*. 2022. № 1. С. 287–295; Kotelnitsky N.A., Degtyarev S.I. The Policy on Women's Education Pursued by the Zemstvo Liberal Party in Chernigov Governorate in the Period between the 1870s and 1880s. Part 1. *European Journal of Contemporary Education*. 2022. № 11 (3). P. 994–1003; Kotelnitsky N.A., Degtyarev S.I., Nesterenko V.A. The Policy on Women's Education Pursued by the Zemstvo Liberal Party in Chernigov Governorate in the Period between the 1870s and 1880s. Part 2. *European Journal of Contemporary Education*. 2022. № 11 (4). P. 1345–1352; Котельницький Н.А. Формування основ політики земської ліберальної фронди північної України у галузі початкової освіти (60-і рр. XIX ст.). *Актуальні питання гуманітарних наук*. 2023. Вип. 68. Т. 2. С. 10–21; Kotelnitsky N.A., Degtyarev S.I., Klepak A.S. Initiative of Zemstvo Liberal Opposition in the Chernihiv Governorate to Educate Population in the 1870s. *European Journal of Contemporary Education*. 2024. № 13 (2). P. 462–469 та інші.

² Журнали засідань Черниговского губернского земского собрания, очередной сессии 1869 года. *Земский сборник Черниговской губернии*. 1870. № 1. Чернигов: Земская типография, 1870. № 5. С. 110, 113–115.

24 червня 1870 р., на засіданні надзвичайної сесії Чернігівського губернського земського зібрання було розглянуто проєкт заснування Чернігівської учительської семінарії та педагогічної пенсійної каси – фундаменту для створення у майбутньому емеритального фонду як –джерела пенсійного забезпечення земських найманих службовців-учителів.

Виконавчий орган – губернська земська управа, враховуючи вкрай низьку ймовірність того, що центральна влада дарує викладацькому складу семінарії права і привілеї державних службовців, просила губернські земські збори розглянути головне організаційне питання для початку функціонування освітньої установи – який первинний бюджет для формування пенсійного фонду закладу може асигнувати губернське земство зі свого кошторису, оскільки Міністерство фінансів Російської імперії погодилося надати учительській семінарії одноразову фінансову субсидію для заснування емеритального фонду установи?

З промовою з цього питання виступив лідер опозиційної аристократичної фронди північної України І.Петрункевич. У своєму виступі він, не заперечуючи потреби у заснуванні пенсійної каси закладу, ініціював прийняття депутатським корпусом рішення про те, що земські органи місцевого самоврядування повинні у першу чергу турбуватись не про керівництво та адміністративний персонал семінарії, а про викладацький склад установи – найманих земських службовців, які будуть отримувати посадові оклади виключно з бюджету губернського земства. Що ж стосується майбутнього пенсійного забезпечення, то політик визнав, що питання емеритарного забезпечення педагогів учительської семінарії прямо корелюється з проблемою забезпечення земських службовців.

Однак, навіть за таких умов, на думку І.Петрункевича, у жодному разі не можна допустити появи прецедентів станового суспільства, коли для представників різних соціальних станів, які будуть обіймати різні посади у майбутній учительській семінарії, матиме місце функціонування окремих пенсійних кас, що фактично сприятиме відродженню кастового устрою у соціумі регіону. Без жодних сумнівів, подібні загрози будуть заважати прогресивному розвитку емеритального фонду, оскільки чим більше у ньому членів, тим фінансово він буде потужніший.

Після тривалого обговорення проблеми Чернігівське губернське земство постановило: доручити губернській земській управі офіційно звернутися від імені зібрання з клопотанням до Уряду про надання губернському земству одноразової фінансової субсидії з метою заснування емеритального фонду Чернігівської учительської семінарії³.

На цьому ж засіданні було розглянуто питання про розподілення майна колишніх губернських землемірних класів, де готувались спеціалісти з розмежування земельного фонду. І.Петрункевич у своєму виступі зауважив, що усі наявні активи майна та власності повинні перейти до Чернігівської учительської

³ Журнали заседаний чрезвычайного Черниговского губернского земского собрания 1870 года. *Земский сборник Черниговской губернии*. 1870. № 6. Чернигов: Губернская типография, 1870. № 1. С. 29–35.

семінарії, за винятком землемірного технічного інструментарію, який необхідно передати губернській земській управі, яка, за наявності звернень від повітових земських управ, буде надавати цей інструментарій у тимчасове користування.

Соратники І. Петрункевича по партії – М. Імшенецький, Н. Волк-Карачевський, О. Карпинський повністю підтримали пропозицію свого лідера, наголосивши на тому, що повітові земства дійсно мають потребу у технічному інструментарії для розмежування земельного фонду і зобов'язуються повернути його губернській управі.

Чернігівське губернське земство ухвалило: усі наявні активи майна та власності колишніх губернських землемірних класів передати Чернігівській учительській семінарії; землемірний технічний інструментарій передати у володіння та розпорядження губернській земській управі з делегуванням повноважень надання в оренду повітовим земствам⁴.

29 жовтня 1870 р., на засіданні чергової сесії Чернігівського губернського земського зібрання було заслухано доповідь губернської управи щодо забезпечення функціонування Чернігівської учительської семінарії.

Представник ліберальної опозиції О. Карпинський відзначив, що виконавчий орган планує придбати для нового навчального закладу спеціальне приміщення загальною вартістю 4 500 руб. Загальний первинний кошторис установи у сумі 6 000 руб. повинен закрити усі організаційні та господарчі питання початку функціонування семінарії, у тому числі й ремонтні роботи. Поточні потреби в опаленні, освітленні будівлі та наймі на службу допоміжних працівників могли бути профінансовані з бюджету губернського земства, оскільки саме місцеве самоврядування мало юридичне право запрошувати на службу потрібних спеціалістів. Що стосувалося службового житла для викладацького складу семінарії, то проблема залишалася тимчасово не вирішеною. Тому на початковому етапі губернська земська управа пропонувала надати педагогам у якості службового житла кімнати великого флігелю, який був додатковим приміщенням базової будівлі семінарії. В управі вважали, що в найближчому майбутньому проблему службового житла для постійних службовців потрібно буде вирішувати фундаментально.

У результаті обговорення Чернігівське губернське земство ухвалило: 1) Доручити губернській земській управі асигнувати з бюджету 6 тис. руб. для фінансування життєдіяльності Чернігівської учительської семінарії; 2) Надати дозвіл виконавчому органу на використання наявних фінансових ресурсів для забезпечення поточних потреб функціонування освітньої установи; 3) Доручити губернській земській управі вирішити проблему надання службового житла для найманих спеціалістів земської освіти⁵.

⁴ Ibid. С. 35-46.

⁵ Журнали заседаний Черниговского губернского земского собрания очередной сессии 1870 года. Чернигов: Земская типография, 1870. № 6. С. 130-131.

7 грудня 1873 р., на засіданні чергової сесії Чернігівського губернського земського зібрання розглядалось питання про надання директору, службовцям і викладацькому складу вже відкритої у 1871 р. Чернігівської учительської семінарії статусу, прав і привілей державних службовців.

Виступаючи з цього приводу представник земської опозиції О. Карпинський наголосив на тому, що інституції місцевого самоврядування зобов'язані забезпечити своїм службовцям пенсійні виплати гідного рівня. У відповідності до цього, член ліберальної партії ініціював розробку проєкту емеритарного фонду земських установ Чернігівської губернії, за рахунок ресурсів якого земські інститути зможуть формувати фінансові кошториси пенсійних виплат.

У результаті обговорення питання губернські земство постановило: 1) Подати офіційне клопотання до Уряду Російської імперії про надання адміністрації, службовцям та педагогічному складу Чернігівської учительської семінарії статусу та відповідних прав і привілей державних службовців; 2) Доручити губернській земській управі розробити проєкт пенсійного фонду органів земського самоврядування Чернігівської губернії та презентувати його на сесії губернських земських зборів⁶.

Слід особливо наголосити на тому, що верховна бюрократія корони Романових в офіційній відповіді на клопотання Чернігівського губернського земства заявляла, що дарування статусу, прав та привілей державних службовців педагогічному складу учительської семінарії можливо лише за умови, якщо повний контроль за освітньою установою перейде від губернської земської управи, голова якої мав право вирішального голосу у педагогічній раді навчального закладу, до губернської училищної ради, як репрезентанта державної політики у галузі освіти регіону. Як свідчив тогочасний міський голова Чернігова В. Хижняков у своїх мемуарах, губернське земство не могло піти на подібний крок і відмовилося від умов імперського уряду, хоча було абсолютно зрозуміло, що центральна влада не буде довго терпіти впертого «автономізму» органів місцевого самоврядування Чернігівської губернії⁷.

У 1875 р. Міністерство народної освіти Російської імперії офіційно звернулося до Чернігівського губернського земства з клопотанням передати учительську семінарію м. Чернігова у відомче підпорядкування органу центральної виконавчої влади. 10 грудня 1875 р. Чернігівське губернське земське зібрання почало розглядати проблему передачі Чернігівської учительської семінарії. Члени земської ліберальної партії північної України виступили з великими промовами з цього питання.

Зокрема, М. Константинович, висловлюючи свою точку зору, зазначив, що позиція губернської земської управи полягала у наступному. Міністерству народної освіти необхідно було щорічно асигнувати бюджетну субвенцію на потреби

⁶ Журнали очередного Черниговского губернского земского собрания 1873 года. Чернигов: Земская типография, 1874. № 2. С. 29–33.

⁷ Хижняков В.М. Воспоминания земского деятеля. Петроград: Огни, 1916. С. 131–133.

функціонування семінарії, а губернське земство буде здійснювати функції нагляду та контролю за діяльністю навчального закладу. Виступаючий вказував, що він не розділяє думок про те, що губернському земству не вигідна участь у життєдіяльності учительської семінарії. Вказаний навчальний заклад – безпосередній ініціативний проєкт усіх прогресивних, демократичних сил губернського земського зібрання. І вже один факт того, що після Чернігівської губернії подібні семінарії почало відкривати Міністерство народної освіти Російської імперії в інших регіонах держави, говорить сам за себе⁸.

Інший представник опозиційної аристократичної фронди краю О. Карпинський у своїй промові проінформував депутатський корпус зборів про поточний стан проблеми. Він повідомив, що губернська земська управа, за дорученням губернського зібрання, веде необхідне ділове спілкування з Міністерством освіти про перспективи передачі семінарії у компетенцію центрального органу влади. Відповідно, усі фінансові витрати на функціонування та життєдіяльність навчального закладу вважалися умовними.

Виконуючи побажання Міністерства про надання йому прерогативи призначення і звільнення як адміністрації, так і педагогічного колективу учительської семінарії, Чернігівське губернське земство просило урядову структуру залишити йому право делегування своїх представників до персонального складу педагогічної, попечительської рад навчального закладу, різноманітних контрольно-наглядових органів та можливості змінювати як викладацький склад установи, так й безпосередньо контингент студентів, якщо у губернського земства будуть для цього вагомі підстави. Міністерство народної освіти пішло на зустріч побажанням губернського земства, визнало його право на участь у житті семінарії й запропонувало у цьому контексті призначити уповноваженого Попечителя для начального закладу від Чернігівського губернського земства.

Губернське земство обрало Попечителя і направило свого представника до Санкт-Петербургу з метою узгодження усіх бюрократичних нюансів процесу та процедур передачі семінарії до сфери урядової компетенції. У ході перемовин у столиці Російської імперії, Чернігівське губернське земство декларувало лише бажання залишити за собою право участі в обговоренні щорічного кошторису закладу та отримання щорічної бюджетної звітності, у тому числі й в аспекті будівництва нової будівлі семінарії, з метою нейтралізації будь-яких проявів корупції у справах функціонування освітньої установи. Губернське земство мотивувало свою згоду на передачу семінарії тим, що земський бюджет має великий дефіцит, а тому фінансування подібних масштабних проєктів часто-густо – фінансова розкіш для земських інститутів.

Після повернення земського уповноваженого Попечителя учительської семінарії з службового відрядження, губернська земська управа визначилася із

---

⁸ Журнали заседаний Черниговского губернского земского собрания очередной сессии 1875 года. Чернигов: Земская типография, 1875. № 5. С. 92–93.

загальним алгоритмом передачі учительської семінарії до сфери урядового управління: затвердити Статут Чернігівської учительської семінарії; асигнувати з бюджету губернського земства 6 тис. руб. в якості консолідованого кошторису для функціонування та життєдіяльності навчального закладу; Попечителя освітньої установи на кожну нову каденцію обирати на сесії губернських земських зборів; остаточне вирішення питання про умови передачі семінарії Міністерству винести на обговорення губернського земського зібрання⁹.

У своєму виступі О. Ліндфорс зазначив, що серед аргументів про передачу семінарії Уряду консервативні сили наводили у більшості своїй пояснення фінансового характеру, які стосувалися дефіциту бюджету Чернігівського губернського земства. Однак, заради справедливості, потрібно відзначити й те, що як контингент студентів, так і викладацький склад семінарії мали декілька преференцій, використання яких могло бути корисним й самому бюрократичному апарату Міністерства. Наприклад, студенти учительської семінарії мали відстрочку від виконання військової повинності; посадові особи адміністрації та найкращі викладачі закладу мали право претендувати на статус державних службовців з відповідним пенсійним забезпеченням; учительська семінарія, завдяки благодійним, меценатським та добродійним внескам прогресивних філантропів мала солідний стипендіальний фонд, з якого виплачуються достойне утримання для студентства.

У разі, якщо губернське земство приймало остаточне рішення про передачу семінарії, усі ці преференції могли бути втрачені інститутом місцевого самоврядування, а Міністерство могло вимагати у земства відмовитися від усіх форм участі у функціонуванні та життєдіяльності освітньої установи, у тому числі ревізійних, контрольно-наглядових та узгодження параметрів бюджету. З іншого боку, у випадку, коли семінарія залишилася б у сфері підпорядкування губернського земства, і вказані преференції зберігалися б у компетенції органу земського самоврядування, відразу постала б проблема значного збільшення видатків вже земської інституції. Лише після усвідомлення усіх можливих наслідків від прийнятих рішень, губернському земству потрібно було концептуально визначитися – чи готова інституція місцевого самоврядування втратити наявні преференції?

Після тривалого і всебічного обговорення проблеми, Чернігівське губернське земське зібрання постановило: 1) Дати згоду на передачу Чернігівської учительської семінарії у сферу компетенції Міністерства народної освіти Російської імперії; 2) Погодитися з Міністерством народної освіти відносно нагальної необхідності у реформуванні учительської семінарії; 3) Зобов'язати Міністерство щорічно асигнувати ресурси на утримання всього студентського контингенту семінарії шляхом виплати стипендіального фонду; 4) Затвердити мінімальну кількість студентського складу у кількості 60 персон; 5) Зобов'язати нове керівництво семінарії виплачувати половину стипендій з державного бюджету, решту – з бюджетів

---

⁹ Ibid. С. 94–98.

повітових земських установ, тим самим забезпечивши інтереси системи місцевого самоврядування у вихованні та підготовці педагогічних кадрів для початкових народних шкіл; 6) Встановити граничну кількість студентів на одному потоці – не більше 40 осіб; 7) Передати у розпорядження Міністерства будівлю учительської семінарії, за виключенням орендованих студентами апартаментів; 8) Найняти двох наглядачів за будівлею семінарії на перехідний період.

Після цього окремо було ухвалено рішення, що стосувалися економічних пропозицій Міністерства народної освіти щодо передачі учительської семінарії. Зокрема, більшістю голосів Чернігівське губернське земство відхилило пропозиції Міністерства щодо: 1) Внесення до Казначейства субсидії для учительської семінарії у розмірі 6 070 руб.; 2) Прийняття на себе обов'язків по асигнуванню половини видатків для будівництва нового приміщення освітньої установи¹⁰.

На наступному засіданні губернських земських зборів, що відбулося 11 грудня 1875 р., дискусії щодо долі Чернігівської учительської семінарії були продовжені, оскільки не усі представники депутатського корпусу зібрання були згодні з постановою земства. Так, від земської опозиції висловилися М. Константинович і О. Ліндфорс.

Під час свого виступу М. Константинович зауважував, що Чернігівське губернське земство має законне право брати участь у житті учительської семінарії без жодних обмежень. Існує цілий комплекс потреб навчального закладу, які можуть бути задоволені лише у місці географічної дислокації, а відтак губернське земство у цьому аспекті є незамінним, оскільки центральна влада не має необхідних компетенцій.

На глибоке переконання М. Константиновича, губернська учительська семінарія не була державною освітньою установою, оскільки вона фінансувалася з бюджету Чернігівського губернського земства та місцевих спонсорів-філантропів. Ця семінарія являла собою приклад муніципального навчального закладу. Виходячи з цього, інституційна природа семінарії завжди мала бути регіональною¹¹.

Інший представник земської опозиції – О. Ліндфорс, додатково висловився з порушеної проблематики. Оратор зазначав, що, оскільки семінарія передається в управління Міністерства народної освіти, то й увесь комплекс преференцій, які існували в навчальному закладі, зокрема право на відстрочку від виконання військової повинності та статус державних службовців, мав бути переданий у розпорядження та розгляд новому куратору навчального закладу. Стосовно консолідованого бюджету установи, то О. Ліндфорс запропонував формулу спільного фінансування семінарії як Міністерством просвіти, так і Чернігівським губернським земством. Зокрема, знаний ліберал у своєму проекті ініціював, що Міністерство повинно асигнувати з Державного казначейства 8 780 руб. щорічно для повного

¹⁰ Ibid. С. 98-103.

¹¹ Журнали заседаний Черниговского губернского земского собрания очередной сессии 1875 года. Чернигов: Земская типография, 1875. № 6. С. 128-129.

забезпечення функціонування установи, а губернське земство мало взяти на себе обов'язок щодо фінансування стипендій для студентів закладу, науково-методичного, матеріально-технічного, господарського забезпечення установи та формування бюджету відомчої лікарні семінарії, з виплатою гонорарів найманим службовцям: земським лікарям, медичному персоналу та фармакологічній службі.

Чернігівське губернське земство більшістю голосів підтримало проєкт О. Ліндфорса й ухвалило доповнити постанову зборів щодо учительської семінарії від 10 грудня прогресивними імперативами О. Ліндфорса¹².

У другій половині 70-х рр. 19 ст. позиція інституцій земського самоврядування на півночі Лівобережної України по відношенню до Чернігівської учительської семінарії стала помітно еволюціонувати у бік прояву муніципального, самоврядного фундаменталізму, оскільки Міністерство народної освіти Російської імперії почало процеси уніфікації та централізації у навчальних закладах середньої та вищої освіти. Воно вбачало у демократичних практиках, які панували у земських закладах освіти, зокрема, розширеній навчальній програмі учительської семінарії, яка була спрямована на виховання у студентів ідеалів досягнення громадянських прав, свобод та гуманізму, ідеологічну загрозу для існування абсолютистського режиму.

14 січня 1877 р., на засіданні чергової сесії Чернігівського губернського земського зібрання була розглянута проблема передачі Чернігівської учительської семінарії під юрисдикцію Міністерства народної освіти, оскільки після тривалої перерви центральний орган влади знову наполягав на передачі освітньої установи, так і не відповівши позитивно на пропозиції Чернігівського губернського земства.

Лідер опозиційної аристократичної фронди північної України І. Петрунkevич виступив з великою промовою з цього питання. Політик зауважував, що проблема учительської семінарії була складною з точки зору багатьох аспектів, а тому необхідним було детальне обговорення цього питання. На його думку, губернська земська управа за дорученням губернських зборів зверталася з відповідними клопотаннями як до самого Міністерства, так і до попечителя семінарії. Він вказував на важливості розгляду інформації управи і з'ясуванні реального стану справ в навчальному закладі, без чого не можна було приймати жодних рішень¹³.

Представник губернської земської управи повідомив, що Міністерство не погоджується з позицією Чернігівського губернського земства. По-перше, відомство не мало бажання асигнувати субсидію на потреби семінарії у сумі 6 070 рублів на рік; по-друге, інституція центральної виконавчої влади не збиралася надавати державні гарантії бюджету губернського земства для будівництва власного приміщення навчального закладу; по-третє, Міністерство відмовлялося забезпечити з державного бюджету половину видатків на зведення власної будівлі навчального закладу. У відповідь на таку позицію Міністерства, Чернігівське губернське земство

¹² Ibid. С. 129–130.

¹³ Журнали Черниговского губернского земского собрания очередной сессии 1876 года, состоявшейся в 1877 году. Чернигов: Земская типография, 1877. № 7. С. 249.

відмовилось надати йому у тимчасове користування житлове приміщення, де проживали стипендіати семінарії¹⁴.

Реагуючи на інформацію губернської управи, І. Петрункевич наголосив на тому, що питання передачі семінарії у сферу компетенції Міністерства було у цілому позитивно вирішено на рівні посадових осіб регіону, а тому предметно можна обговорювати тільки фінансовий аспект справи. Він зазначав, що Міністерство народної освіти тому й висунуло свої вимоги, оскільки не сприйняло земських: губернські земські збори асигнували 15 тис. руб. на побудову власного приміщення і 6 тис. руб. на формування бюджету навчального закладу. «Наші консервативні опоненти пропонують комерційну обладку: вони вважають, що для земства вкрай вигідно віддати міністерству 15 тис. руб., поки приміщення не буде добудоване їм, а потім, при поверненні земству будівлі, продати його і отримати таким чином цю ж суму як прибуток бюджету. Вигідність такої операції аргументується виключно бухгалтерськими мотивами. Однак земство, продавши приміщення, втратить його, хоча й отримає свої кошти назад»¹⁵.

Стосовно питання щорічного асигнування субсидій на учительську семінарію, І. Петрункевич вказав на той факт, що, коли земські інституції формували мережу початкових народних шкіл, то вони, перш за все, наштовхувались на нестачу корпусу професійних педагогічних кадрів, і, не знайшовши виходу з цієї ситуації, дійшли до висновку про необхідність відкриття власної учительської семінарії, яка б цю проблему вирішила.

Однак, пройшов час і ситуація змінилася. Уряд дійшов того ж самого висновку і почав створювати семінарії за рахунок державного бюджету. Діач зауважив, що немає сумнівів у тому, що кількість урядових семінарій буде лише збільшуватися, оскільки уряд завжди мав першість ініціативи і повинен прогресувати у своїх справах. Іван Ілліч висловив переконання у тому, що настане той момент, коли губернському земству буде вигідно відмовитись від своєї учительської семінарії, коли збори будуть витрачати кошти не на утримання семінарії, а тільки на субсидювання найбільш достойних і талановитих стипендіатів.

Проаналізувавши позиції Міністерства просвіти та Чернігівської губернської земської управи, лідер земської ліберальної партії Північного Лівобережжя вважав, що де-факто губернському земству пропонували комерційну угоду у формі послуги – Міністерство хотіло забрати собі семінарію, але фінансову сторону угоди віддавало на процедуру домовленостей між органами губернського земства і Попечителем регіонального навчального округу. Виникало питання про суму, яку мало сплатити губернське земство. Губернська управа не володіла інформацією про кошторис на побудову приміщень семінарії, відтак подібні пропозиції виглядали дуже туманними. Виступаючий наводив приклад, коли можна брати у борг фінансові ресурси, не фіксує документально конкретних сум і при цьому постійно вимагати нових

¹⁴ Ibid. С. 50.

¹⁵ Ibid. С. 51.

позик, тим самим поставивши кредитора в абсурдне економічне становище. І.Петрункевич наголошував на тому, що факти не підтверджують того, що учительська семінарія перебувала в проблемному ситуації¹⁶.

Після великої промови І. Петрункевича у зборах почались довготривалі дебати, у ході яких виступили представники як консервативної, так і опозиційної частини депутатського корпусу. Свою точку зору з порушеної проблеми оприлюднив репрезентант лібералів О. Ліндфорс.

У своїй промові цей прогресивний аристократ зауважував, що Чернігівське губернське земство контролювало стан справ в учительській семінарії, оскільки асигнувало зі свого бюджету більшість фінансових ресурсів на формування кошторису навчального закладу. Інститут місцевого самоврядування кожного року збільшував свої видатки на потреби народної освіти, а це, у свою чергу, викликало симпатії населення до земських установ. О. Ліндфорс вказував і на той факт, що контроль за використанням асигнованих коштів місцевими представниками прогресивного соціуму буде завжди кращим, ніж відповідний інспекційний нагляд спеціально уповноважених посадовців, які прибували у службові відрядження зі столичного регіону Російської імперії.

Якщо ж говорити доктринально, то на переконання оратора у господарчих справах органи місцевого самоврядування були набагато компетентнішими, ніж навіть репрезентанти регіональної бюрократії. Саме виходячи з цих імперативів, губернське земство мало залишити за собою контроль та нагляд за функціонуванням і життєдіяльністю учительської семінарії. О. Ліндфорс заявляв, що у політичному відношенні І. Петрункевич правий: у ситуації, яка складалася, краще було закрити семінарію і направити ресурси земства на заклади початкової освіти. Однак, з точки зору ідеалів просвітництва, потрібно було зробити спробу зберегти учительську семінарію у Чернігові, почати процедуру зміни її Статуту, оскільки вона була установою, яка готувала кваліфіковані, професійні педагогічні кадри для початкових шкіл регіону¹⁷.

13 січня 1878 р. на засіданні чергової сесії Чернігівського губернського земського зібрання було заслухано доповідь спеціальної комісії земства щодо затвердження кошторису життєдіяльності Чернігівської учительської семінарії.

Від земських лібералів виступив відомий правник І. Шраг. У своїй великій промові він заявив, що відмовляється обговорювати та голосувати за пропонований проект, адже залишається не з'ясованим принципове питання – семінарія залишається у підпорядкуванні губернського земства, чи передається в управління Міністерству народної освіти Російської імперії? Центральний орган виконавчої влади не надав губернському земству вичерпної відповіді на його запитання. Відтак, губернська земська управа, за поданням профільної комісії, не могла асигнувати

¹⁶ Журнали Черниговского губернского земского собрания очередной сессии 1876 года, состоявшейся в 1877 году. Чернигов: Земская типография, 1877. № 7. С. 252-258.

¹⁷ Там само. С. 263-265.

жодної копійки з бюджету до того моменту, поки не вирішиться принципове питання: буде чи не буде існувати освітня установа та кому конкретно вона буде підпорядкована.

І. Шраг зазначав, що у Чернігівського губернського земства є вибір: або асигнувати фінансові ресурси для подальшого функціонування учительської семінарії, при цьому не маючи жодних можливостей впливати на належний, цільовий розподіл бюджету, призначення викладацького складу установи та моніторингу її внутрішнього життя у силу проведення централізованої, уніфікованої політики верховної влади у галузі просвіти населення; або піти на радикальний, принциповий крок і закрити навчальний заклад. В обох випадках губернське земство втрачало будь-який контроль над семінарією, засновником якої воно було. Якщо земство приймало умови, запропоновані Міністерством, то його компетенція мала обмежуватися лише фінансуванням життєдіяльності закладу, виплатою стипендіального фонду студентам, гонорарів викладацькому складу. При цьому губернське земство втрачало контрольні-наглядові функції, права у проведенні кадрової політики: призначенні та звільненні службовців, можливості корегування освітньої філософії у закладі. У разі, якщо земство вирішить передати семінарію до сфери управління Міністерства, місцеве самоврядування втратить навіть формально існуючі права – воно не зможе подавати на розгляд кандидатури як директора, так і усього контингенту службовців навчального закладу, особливо членів педагогічного колективу¹⁸.

Знаний юрист наголошував на тому факті, що Міністерство народної освіти Російської імперії явно прагнуло усіма можливими способами відсторонити Чернігівське губернське земство, як виборний інститут місцевого самоврядування, від будь-якого впливу на учительську семінарію. Це підтверджувалося й тим, що орган центральної виконавчої влади відмовився прийняти пропозиції губернського земства щодо умов передачі освітнього закладу, які були формалізовані у 1875 р. і передбачали збереження формального, але підпорядкування закладу земській установі.

Адвокат І. Шраг відзначав і те, що починаючи з середини 1870-х рр. освітня політика Міністерства почала помітно змінюватися. Якщо до 1874 р. воно погоджувалось на розширення прав службовців семінарії, то після цього було узятو курс на реалізацію повного контролю над семінарією. Після того, як у 1875 р., не очікувано для Міністерства, Чернігівське губернське земство у цілому погодилося на своїх умовах передати навчальний заклад до компетенції центрального органу, воно висунуло комплекс додаткових умов для губернського земства, які повністю знищували реальні механізми його управління навчальним закладом¹⁹.

¹⁸ Журнали Черниговского очередного губернского земского собрания 1878 года. Земский сборник Черниговской губернии. Чернигов: Земская типография, 1878. № 1-4. № 6. С. 169-173.

¹⁹ Ibid. С. 174.

Більше того, офіційне клопотання губернського земства до верховної влади, яке стосувалось надання статусу державних службовців адміністрації та викладацькому складу семінарії, так і не було розглянуте по суті, оскільки Комітет Міністрів Російської імперії розглянув ініціативу і прийняв рішення відхилити пропозицію. Відмова пояснювалася тим, що клопотання нібито надходило вже не вперше, що, звісно, не відповідало дійсності. У кінцевому результаті була висунута умова про підлеглість семінарії губернській училищній раді. Відтак, наймані земські службовці – викладачі – втратили можливість отримати права державної служби. Щоправда, для окремих посадовців адміністративної ланки подібних категоричних імперативів формально впроваджено не було: верховна бюрократія залишала маленькі можливості для «заохочення» вірних російському абсолютизму чиновників²⁰.

У другій половині 1870-х рр. Міністерство перейшло від політики компромісів з інституціями місцевого самоврядування до реалізації гасла «усе, або нічого». По суті, Міністерство народної освіти висунуло Чернігівському губернському земству ультиматум: або втратити будь-який вплив на учительську семінарію, передавши її до компетенції центрального виконавчого органу влади і при цьому фінансувати з бюджету її функціонування та життєдіяльність, або її закрити, тим самим знищивши фундаментальне своє досягнення.

Як зауважував І. Шраг, не дивлячись на те, що учительська семінарія вже встигла принести прогресивні плоди своєї діяльності на благо системи земського самоврядування краю, мала добрі відгуки від громадськості регіону, все ж, в умовах ультиматуму влади, у даному випадку Міністерства народної освіти, він рекомендував прийняти рішення про закриття освітньої установи. Свою позицію він пояснював тим, що погоджуватися на умови, висунуті центральною владою не варто. Не можна йти на приниження гідності місцевого самоврядування, практично чи не єдиної виборної гілки влади у Російській імперії. Ні передача семінарії Міністерству, ні зміна Статуту, ні інші заходи, запропоновані верховною владою, не відповідали інтересам абсолютної більшості населення. І. Шраг вважав, що у всіх випадках земство буде позбавлено наданого імператорською волею та діючим законодавством права формувати земський бюджет на потреби учительської семінарії, асигнувати відповідні фінансові ресурси та здійснювати ефективний контроль і нагляд за їх цільовим використанням²¹.

15 січня 1878 р., на засіданні губернських земських зборів було продовжено обговорення долі Чернігівської учительської семінарії. Від опозиційної аристократичної фронди північної України з великими промовами виступили В. Хижняков, М. Константинович та І. Шраг. Зокрема, міський голова Чернігова В. Хижняков у своєму виступі звертав увагу на те, що представники консервативного

²⁰ Ibid. С. 175.

²¹ Журнали Черниговского очередного губернского земского собрания 1878 года. *Земский сборник Черниговской губернии*. Чернигов: Земская типография, 1878. № 1-4; № 6. С. 176-178.

політикуму аргументували потребу у передачі семінарії Міністерству нібито слабким професійним рівнем службовців освітньої установи. Він наголошував на тому, що викладачі семінарії є випускниками академічних класичних Санкт-Петербурзького та Київського університетів, неодноразово проходили педагогічне стажування під керівництвом видатного мислителя і гуманітарія К.Ушинського. Саме завдяки зусиллям педагогічного складу семінарії, навчальному закладу вдалося випустити вже декілька потоків учителів для початкових шкіл регіону, які систематично підтверджували свою кваліфікацію під час відвідування Чернігівських педагогічних курсів.

Міністерство народної освіти Російської імперії у 1873 р. надало позитивні відгуки про діяльність та досягнення учительської семінарії, делегувавши для інспектування навчального закладу свого повноважного представника. В. Хижняков шляхетно заявив, що оскільки він особисто знає викладачів Чернігівської учительської семінарії, то він має за честь стверджувати, що навчальний заклад має усі підстави відчувати гордість за своїх службовців, а губернська земська управа має високу професійну компетенцію дуже вдало формувати персональний склад найманих службовців – викладацького корпусу освітньої установи²².

На засіданні піднімалося й питання про фінансування з державного бюджету половини суми для будівництва приміщення для начального закладу. Цей нюанс потрібно було принципово з'ясувати, оскільки це безпосередньо впливало на остаточне рішення губернських земських зборів. Крім того, існувала й інша проблема. На посаду директора учительської семінарії не було достойних претендентів: прогресивні кандидати не бажають займатися адміністративною роботою, шукали більшого заробітку в інших навчальних закладах. За таких обставин був ризик деградації навчального закладу. Відтак, залишати функціонувати семінарію у таких умовах було безперспективно. Вважали, що її потрібно закрити з 1 липня 1878 р.²³

Інший член земської ліберальної партії – М. Константинович висловив свою точку зору на проблему існування учительської семінарії. Опозиціонер звертав увагу депутатів на той факт, що більшість персонального складу губернських земських зборів висловлювалася за прийняття рішення про закриття освітньої установи, що, на його думку, не випадково, адже до цього підводила реальність.

На переконання доповідача, губернському земству категорично не варто погоджуватися на умови, висунуті Міністерством, оскільки за такої позиції вплив інституту місцевого самоврядування буде лише формальним, хоча саме за це виступають консервативні політичні сили краю. Він вважав, що не можна передавати учительську семінарію в управління Міністерства, що стане юридичним актом відмови земства від власно створеного навчального закладу. У контексті цього виникало питання: чи мало бажання Міністерство народної освіти й далі вести

²² Ibid. № 8. С. 233-235.

²³ Ibid. С. 236.

переговори з Чернігівським губернським земством про подальшу долю учительської семінарії? Практика показувала, що абсолютна більшість пропозицій губернського земства була відхилена інститутами верховної влади Російської імперії. Натомість, були факти висунення ультиматумів органу місцевого самоврядування. Так чи інакше, оскільки обидва варіанти вирішення проблеми семінарії, запропоновані Міністерством, були категорично неприйнятні для губернського земства, то не залишається нічого іншого, як прийняти рішення про закриття навчального закладу²⁴.

Після виступів політичних соратників, на завершення з черговою великою промовою виступив І. Шраг, у якій виклав важливі правові аспекти функціонування навчального закладу. Він відзначив, що з моменту відкриття учительської семінарії у 1871 р. юридичний статус навчального закладу де-факто змінився, що суттєво вплинуло на аналіз проблеми. Справа у тому, що Чернігівське губернське земство з самого початку надсилало клопотання до вищих органів влади про заснування семінарії як виключно земської освітньої установи, з усіма відповідними правами, свободами та юридичними наслідками. Тепер Міністерство народної освіти Російської імперії вимагало від губернського земства або відректися від власного «творіння», або передати його до компетенції центрального відомства на неприйнятних для земства умовах²⁵.

У своїй промові І. Шраг наголошував на тому, що питання існування учительської семінарії – один з характерних проявів конфлікту інтересів Міністерства народної освіти та інституцій місцевого самоврядування, у даному випадку Чернігівського губернського земства. Міністерство, як центральний орган виконавчої влади, зобов'язане було реалізовувати політику російської монархії у галузі народної освіти, характерною рисою якої була суцільна уніфікація філософії освіти у контексті ідеологічних пріоритетів. Губернське ж земство, як виборний громадський орган, впроваджувало в життя демократичні імперативи освіти населення, які сповідувала система місцевого самоврядування.

Відтак, необхідно було визнати, що проблема долі учительської семінарії – вияв конфлікту інтересів двох стихій влади у державі: представницького демократизму в особі виборних інститутів місцевого та міського самоврядування і бюрократичного консерватизму центральної влади, політика яких у галузі освіти населення суттєво відмінна, у тому числі у силу специфіки державної ідеології. Для усіх було абсолютно очевидним те, що в даному випадку верховна влада хотіла позбавити губернське земство будь-якого впливу на учительську семінарію. Відповідно, розраховувати на зміну позиції Міністерства не доводилося, тим більше, що усі інші навчальні заклади Чернігівської губернії такого профілю з самого початку знаходилися у компетенції галузевого відомства. Сама логіка побудови вертикалі влади вказувала на те, що установи місцевого самоврядування повинні займатись початковою освітою, а

²⁴ Ibid. С. 237-239.

²⁵ Ibid. С. 240.

середня та вища освіта залишалася прерогативою верховної бюрократії. Цілком очевидно, що семінарія була заснована на принципах земського самоврядування, але вже згодом мала справу з еволюцією статусу закладу, на який став претендувати центральний орган виконавчої влади. Вказівка ж на те, що Міністерство могло контролювати учительську семінарію шляхом механізму громадського контролю, виглядала не переконаливо, адже досконалих інструментів для наглядових функцій ще не було вироблено, тим більше, що земський бюджет був головним джерелом функціонування та життєдіяльності установи, що спонукає службовців навчального закладу до лояльності²⁶.

У завершенні своєї промови І. Шраг висловив думку, що губернському земству не варто подавати офіційний документ Міністерству про відмову у фінансуванні учительської семінарії, оскільки невідомо яке саме рішення могла ухвалити урядова інституція. Могло статися так, що Міністерство народної освіти, посилаючись на первісний земський статус заснування навчального закладу, відмовить губернському земству у задоволенні клопотання і змусить установу місцевого самоврядування фінансувати життєдіяльність навчального закладу. Враховуючи викладене, представник земських лібералів наполягав на прийнятті рішення про офіційне закриття учительської семінарії, оскільки іншого виходу інститут місцевого самоврядування, на його думку, не мав²⁷.

Як відомо, у результаті довгої та емоційної полеміки у залі засідань, депутатський корпус губернських земських зборів підтримав позицію опозиційної аристократичної фронди краю і більшістю голосів Чернігівське губернське земське зібрання постановило закрити Чернігівську учительську семінарію з 1 липня 1878 р., тим самим відмовившись від її фінансування та передачі Міністерству народної освіти Російської імперії на його умовах. Для процедури закриття семінарії було асигновано 3 035 руб.²⁸

Не можемо не погодитись зі справедливою думкою відомого дослідника історії освіти в Україні С. Сірополка про те, що Чернігівське губернське земство було змушене «вбити свою дитину» – учительську семінарію – з ідеологічних причин. Річ у тім, що після 1874 р. в Російській імперії почалися процеси централізації освіти населення руками нових можновладців – освітніх інспекторів, а земські установи вже були позбавлені прав затверджувати на посадах найманих земських службовців – педагогічних працівників. Тому, у ході політичної боротьби, інститути місцевого самоврядування були вимушені закривати подібні навчальні заклади, не бажаючи впроваджувати на практиці та брати відповідальність за консервативну освітню політику російського абсолютизму²⁹.

---

²⁶ Ibid. С. 241–243.

²⁷ Ibid. С. 244.

²⁸ Котельницький Н.А. Громадська та суспільно-політична діяльність І.І. Петрункевича в Україні (1866–1879 рр.): Дис... канд. іст. наук. Київ, 2012. С. 136.

²⁹ Сірополко С.О. Історія освіти в Україні. К.: Наукова думка, 2001. С. 348.

Висновки. Резюмуючи викладене можемо стверджувати, що проблема функціонування та життєдіяльності Чернігівської учительської семінарії була предметом постійної уваги земського лібералізму Північного Лівобережжя у період 70-х рр. 19 ст. Аналіз історичних джерел переконливо засвідчує факт тривалої еволюції опозиційної аристократичної фронди північної України у ставленні до вказаної освітньої установи. Хронологічно, історію політики земського лібералізму північної України по відношенню до учительської семінарії можна розподілити на два етапи: до 1875 р. і після нього. Водорозділом стало офіційне клопотання Міністерства народної освіти про передачу освітньої установи до компетенції центрального відомства.

На першому етапі, члени опозиційної аристократичної фронди регіону робили усе залежне від них, щоб забезпечити гідні умови функціонування та життєдіяльності навчального закладу. Наприклад, було розпочато формування емеритального фонду семінарії, з метою акумуляції фінансових ресурсів для виплат відомчих земських пенсій найманим службовцям – педагогічному складу; був асигнований первинний бюджет для навчального закладу, який передбачав не тільки кошти для виплат посадових окладів викладачів, а й придбання власної будівлі семінарії та її технічно-господарчого обслуговування; учительській семінарії було передано усе майно, яке належало дрібним закритим навчальним організаціям; за наполяганням земської ліберальної партії, Чернігівське губернське земство подало офіційне клопотання до верховної влади Російської імперії про надання адміністрації та педагогічному складу учительської семінарії статусу державних службовців, з усіма правами та привілеями.

На другому етапі, коли почались ініційовані вищою державною владою Російської імперії процеси централізації та уніфікації системи народної освіти, представники земського лібералізму були змушені враховувати нові суспільні реалії й помітно змінили свою позицію щодо учительської семінарії, яка вирізнялась яскравим муніципальним фундаменталізмом у питаннях регіональної освітньої політики.

Скажімо, спочатку, під впливом ліберальних земців, Чернігівське губернське земство дало офіційну згоду на передачу учительської семінарії в управління Міністерства народної освіти, але за умов, що система місцевого самоврядування краю збереже за собою належний вплив на навчальний заклад шляхом розподілу фінансування установи на дві частини: на урядову і земську з участю усіх 15 повітових земств Чернігівської губернії. Однак, коли центральний орган виконавчої влади категорично відмовився від пропозицій губернського земства та надіслав фактичний ультиматум інституту місцевого самоврядування, земські ліберали закликали виборну громадську установу відкинути неприйнятні умови профільного відомства та наполягли на прийнятті рішення про закриття Чернігівської учительської семінарії.

На наш погляд, важлива для Північного Лівобережжя України просвітницька установа стала жертвою ідеологічного конфлікту між центральною бюрократією Російської імперії та виборною системою земського самоврядування на українських землях. Перша уособлювала собою консервативну політику російського абсолютизму, який вбачав у демократичних практиках, що панували у земських закладах освіти, зокрема розширеній навчальній програмі учительської семінарії, яка була спрямована на виховання у студентів ідеалів досягнення громадянських прав, свобод та гуманізму, ідеологічну загрозу для існування абсолютистського режиму. Друга – демократичні традиції та ідеали епохи Великих реформ, які радикально змінили державу Романових. Крім того, не слід забувати, що мова йшла і про боротьбу за окремі привілеї, які надавала учительська семінарія своїм студентам. Репрезентанти опозиційної аристократичної фронди північної України, не бажаючи впроваджувати на практиці та відповідати за консервативну освітню політику російського абсолютизму, пішли на принциповий крок і виступили за закриття важливої освітньої установи.

У цілому, проблему функціонування Чернігівської учительської семінарії можна вважати яскравою сторінкою в історії земського ліберального руху на півночі Лівобережної України у 60–70-х рр. 19 ст., оскільки вона красномовно ілюструє причини та зміст політичного конфлікту у сфері освіти населення між земською опозицією регіону та органами вищої влади Російської імперії.

REFERENCES

- Hizhnjakov, V.M. (1916). *Vospominaniya zemskogo dejatelja*. [Memories of a Zemstvo activist]. Petrograd: Ogni [In Russian].
- Kotel'nic'kij, N.A. (2012). *Gromads'ka ta suspil'no-politichna dijal'nist' I.I. Petrunkevicha v Ukraini (1866–1879 rr.)* [Public and socio-political activities of I.I. Petrunkevych in Ukraine (1866–1879)]: Dis... kand. ist. nauk: 07.00.01. Institut istorii Ukrainy NAN Ukrainy. Kyiv [In Ukrainian].
- Kotel'nic'kij, N.A. (2022) *Zhinocha prosvita ta zems'kij liberalizm Pivnichnogo Livoberezhzhja (70–80 rr. XIX st.)*. [Women's education and zemstvo liberalism of the Northern Left-Bank Ukraine (70–80s of the 19th century)]. *Kul'turologichnij al'manah*, 3, 77–88 [In Ukrainian].
- Kotel'nic'kij, N.A. (2022). «Pis'ma iz Chernigova» V.M. Hizhnjakova jak dzherelo z istorii zems'kogo liberal'nogo ruhu na pivnochi Livoberezhnoi Ukrainy (60–80 rr. XIX st.) [“Letters from Chernigov” by V.M. Khyzhnyakov as a source for the history of the zemstvo liberal movement in the north of the Left-Bank Ukraine (60–80s of the 19th century)]. *Visnik nauki ta osviti*, 287–295 [In Ukrainian].
- Kotelnitsky, N.A. & Degtyarev, S.I. (2022). The Policy on Women's Education Pursued by the Zemstvo Liberal Party in Chernigov Governorate in the Period between the 1870s and 1880s. Part 1. *European Journal of Contemporary Education*, 11 (3), 994–1003 [In English].
- Kotel'nic'kij, N.A. (2023). *Formuvannja osnov politiki zems'koi liberal'noi fronti pivnichnoi Ukrainy u galuzi pochatkovoї osvity (60 rr. XIX st.)*. [Formation of the foundations of the policy of the Zemstvo Liberal Front of Northern Ukraine in the field of primary education (60s of the 19th century)]. *Aktual'ni pitannja gumanitarnih nauk*, 68, 2, 10–21 [In Ukrainian].

- Kotelnitsky, N.A., Degtyarev, S.I. & Nesterenko, V.A. (2022). The Policy on Women's Education Pursued by the Zemstvo Liberal Party in Chernigov Governorate in the Period between the 1870s and 1880s. Part 2. *European Journal of Contemporary Education*, 11 (4), 1345-1352 [In English].
- Kotelnitsky, N.A., Degtyarev, S.I. & Klepak, A.S. (2024). Initiative of Zemstvo Liberal Opposition in the Chernihiv Governorate to Educate Population in the 1870s. *European Journal of Contemporary Education*, 13 (2), 462-469 [In English].
- Siropolko, S.O. (2001). *Istoriya osvity v Ukraini* [History of education in Ukraine] K.: Naukova dumka [In Ukrainian].
- Zhurnaly zasedanyj Chernygovskogo gubernskogo zemskogo sobranyja, ocherednoj sessyy 1869 goda. (1870). [Journals of the meeting of the Chernihiv provincial zemstvo assembly, the next session of 1869]. *Zemskij sbornyk Chernygovskoj gubernyy*, 1 [In Russian].
- Zhurnaly zasedanyj chrezvychajnogo Chernygovskogo gubernskogo zemskogo sobranyja 1870 goda. (1870). [Journals of the Extraordinary Chernihiv Provincial Zemstvo Assembly of 1870]. *Zemskij sbornyk Chernygovskoj gubernyy*, 6, 204s. [In Russian].
- Zhurnaly zasedanyj Chernygovskogo gubernskogo zemskogo sobranyja ocherednoj sessyy 1870 goda. (1870) [Journals of the meeting of the Chernihiv provincial zemstvo assembly of the next session of 1870]. Chernygov: Zemskaja typografyja [In Russian]
- Zhurnaly ocherednogo Chernygovskogo gubernskogo zemskogo sobranyja 1873 goda. (1873) [Journals of the next Chernihiv Provincial Assembly of 1873]. Chernygov: Zemskaja typografyja [In Russian]
- Zhurnaly zasedanyj Chernygovskogo gubernskogo zemskogo sobranyja ocherednoj sessyy 1875 goda. (1875) [Journals of the meeting of the Chernihiv provincial zemstvo assembly of the next session of 1875]. Chernygov: Zemskaja typografyja [In Russian]
- Zhurnaly Chernygovskogo gubernskogo zemskogo sobranyja ocherednoj sessyy 1876 goda, sostojavshejsja v 1877 godu. (1877) [Journals of the Chernihiv provincial zemstvo assembly of the next session of 1876, held in 1877]. Chernygov: Zemskaja typografyja [In Russian]
- Zhurnaly Chernygovskogo ocherednogo gubernskogo zemskogo sobranija 1878 goda. (1878) [Journals of the Chernigov regular provincial zemstvo assembly of 1878]. *Zemskij sbornik Chernygovskoj gubernii*, 1-4 [In Russian]